

Joanna ANGIEL

Uniwersytet Warszawski
Wydział Geografii i Studiów Regionalnych
Warszawa, Polska
e-mail: j.angiel@uw.edu.pl

POZNAWANIE RÓŻNORODNOŚCI KRAJOBRAZÓW KULTUROWYCH W ASPEKCIE EDUKACYJNEJ TURYSTYKI WODNEJ NA WIŚLE

*DISCOVERING THE DIVERSITY OF CULTURAL LANDSCAPES FROM
THE ASPECT OF EDUCATIONAL WATER TOURISM ON THE VISTULA RIVER*

Słowa kluczowe: Wisła, krajobrazy kulturowe, edukacja geograficzna, specjalistyczna turystyka wodna

Key words: *Vistula River, cultural landscapes, geographical education, specialist water tourism*

Streszczenie W artykule przedstawiono możliwości poznania zróżnicowania nadwiślańskich krajobrazów kulturowych podczas edukacyjnych rejsów turystycznych szlakiem żeglownym Wisły, najdłuższej rzeki w Polsce. Przedstawiono charakterystykę Wisły z punktu widzenia trudności i atrakcyjności turystyki wodnej. Turysta - obserwator poznaje krajobrazy kulturowe głównie z perspektywy rzeki, ale nie wyłącznie. Są to krajobrazy: 1) miejskie 2) wiejskie 3) przemysłowe. Zwrócono uwagę na: pasowość krajobrazów nadrzecznych (korytarze), elementy dominujące i warstwy historyczne w sylwetkach (panoramach) miast, elementy związane z gospodarką wodną, przeprawami przez rzekę, eksploatacją surowców skalnych, a także na związki ludzi z rzeką (dawne zawody). Ukazano je jako zróżnicowaną i interesującą tematykę edukacyjną.

Abstract *The article presents the possibilities of discovering the diversity of the Vistula cultural landscapes during educational tourist cruises along the Vistula river route, which is the longest one in Poland. The Vistula is characterized from the point of view of difficulties and attractiveness of water tourism. A tourist-observer discovers cultural landscapes mainly from the perspective of the river, but not only. These landscapes include: 1) urban 2) country and 3) industrial ones.*

Much attention is paid to: strips – corridors of riverside landscapes, elements dominating the landscape, historical layers in urban panoramas, elements connected with water economy, river crossing, exploitation of rock resources, relationships between people and the river (former trades).

All of the above are presented as a diversified and remarkable educational subject.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie możliwości poznania¹ różnorodności nadwiślańskich krajobrazów kulturowych podczas edukacyjnego rejsu turystycznego szlakiem żeglownym Wisły od ujścia Przemszy, do ujść Wisły: pod Świbnem oraz w Gdańsku. Podczas rejsów w latach 2008 i 2009 przeprowadziłam analizę takich możliwości edukacyjnych. Percepcja krajobrazów kulturowych dokonana w czasie ich trwania uświadomiła mi poprzez zadawane pytania (gdzie to jest, jakie to jest, dlaczego to jest takie, dlaczego to jest tu, jak tym gospodarować) i stawiane hipotezy, problematykę edukacyjną dotyczącą krajobrazów kulturowych, na którą należy zwrócić uwagę uczestnikom rejsów; uzmysłowiła również zakres i różnorodność aspektów edukacji geograficznej ukierunkowanej na poznawanie różnych komponentów i aspektów krajobrazów kulturowych doliny Wisły oraz jej strefy krawędziowej. Ponadto, na skutek przepłynięcia całego, 960 kilometrowego szlaku żeglownego przy braku opadów atmosferycznych, doświadczyłam żeglowania turystycznego w czasie trwania niskich stanów wody i związanych z tym trudności, ale też i atrakcji (np. przeciągania łodzi przez mielizny).

WSTĘP

Wisła, najdłuższa rzeka w Polsce, ma długość 1047,5 km. Płynie przez trzy prowincje fizycznogeograficzne: Karpaty Zachodnie z Podkarpaciem, Wyżyny Polskie, Niż Środkowoeuropejski z sześcioma podprowincjami (Kondracki, 2000; Richling, Ostaszewska 2006) oraz przez sześć regionów historycznych Polski, różniących się strukturą, cechami i spuścizną kulturową; związanych jest z nią 11 parków krajobrazowych oraz jeden – narodowy.² Jest jednym z symboli Polski - wyznacznikiem ciągłości jej dziejów³. Była jedną z najważniejszych osi gospodarczych i kulturowych Rzeczypospolitej oraz stymulatorem jej rozwoju: społecznego, gospodarczego i kulturowego (Piskozub, 1982). Obecnie stanowi niewykorzystany pod wieloma względami potencjał: kulturowy, turystyczny, edukacyjny (Aniel, 2009). Z punktu widzenia hydrograficznego Wisłę dzieli się na 3 odcinki: górną Wisłę od źródeł do ujścia Sanu (niektórzy wydzielają w tym odcinku jeszcze tzw. Małą Wisłę: od jej źródeł do ujścia Przemszy), środkową - od Sanu do ujścia Narwi, oraz poniżej tego odcinka - Wisłę dolną.

---

¹ Autorka rozróżnia *poznawanie* – jako proces, oraz *poznanie* jako jednorazowy akt, efekt tego procesu.

² PK Beskidu Śląskiego, Rudniański PK, Bielańsko – Tyniecki PK, Naddnidziański PK, Wrzelowiecki PK, Kazimierski PK, Koziński PK, Mazowiecki PK, Brudzeński PK, Gostynińsko Włocławski PK, PK Doliny Dolnej Wisły oraz Kampinoski PN.

³ Wisła była symbolem nawet wówczas, gdy Polska „wymazana” została z mapy Europy - podzielona, wraz z rzeką, na trzy obszary, zaanektowane przez sąsiednie mocarstwa.

ŻEGLOWNOŚĆ I TURYSTYKA WODNA NA WIŚLE

Wisła uznana jest za szlak żeglowny od ujścia Przemszy (tzw. kilometr 0) do ujścia do M. Bałtyckiego. Oznacza to, że w czasie trwania stanów średnich gwarantowana jest na niej głębokość nie mniejsza niż 80 cm (na szerokości szlaku wyznaczonego bakenami lub tykami). Nie jest ona, z różnych względów, łatwym szlakiem żeglownym. W okresie trwania niskich stanów wody, które niejednokrotnie zdarzają się w miesiącach letnich, na odcinkach od śluzy Przewóz do Opatowca u ujścia Dunajca do Wisły (km 160,6) oraz w Małopolskim Przełomie jest ona żeglowna tylko w teorii. Praktycznie mogą tu wówczas pływać tylko jednostki o zanurzeniu nie większym niż 40 cm i w miarę lekkie tzn. takie, które można przeciągnąć przez rozmaite i liczne mielizny, zarówno kamieniste jak i piaszczyste. Łatwy i atrakcyjny dla turystyki wodnej, w tym edukacyjnej - jest odcinek górnej Wisły, ujętej w kaskadę sześciu stopni⁴.

Trudne warunki żeglowne na Wiśle są spowodowane występowaniem niżówek w okresie letnim i częstokrotnie długim czasem ich trwania, a także dużą dynamiką hydrologiczną rzeki - Wisła charakteryzuje się amplitudami bezwzględnych stanów wody rzędu: 5 m w Zawichoście, 8,6 m w Tyńcu, 6,8 m w Warszawie, do prawie 9,88 m w Tczewie. Długo utrzymujące się niskie stany wody w okresie letnim nie gwarantują dostatecznej głębokości, koniecznej także do funkcjonowania regularnej żeglugi pasażerskiej między miastami (istnieje ona na krótkich odcinkach jedynie w Krakowie, Sandomierzu, Kazimierzu, Warszawie, Płocku, Gdańsku).

Istnieją dwa sposoby na zaradzenie problemom trudnych warunków dla turystyki wodnej: 1) dostosować rzekę do potrzeb jednostek pływających, albo 2) zastosować rozsądniejsze rozwiązanie – dopasować typ łodzi do warunków żeglugowych panujących na rzece (małe zanurzenie - do 40 – 50 cm, prawie płaskie dna, takie, jakie charakteryzowały tradycyjne wiślane łodzie, tzw. baty, galary, krypy. Budowa i wykorzystanie takich łodzi w celach edukacyjnej turystyki wodnej są w pełni uzasadnione.

Inne mankamenty wynikają z braku wzdłuż prawie całej Wisły odpowiednich kei, przystani (portów) oraz infrastruktury turystycznej. Dotyczy to przede wszystkim Krakowa, Sandomierza, Warszawy, Torunia i Grudziądza⁵. Nie przeszkadza to jednak, moim zdaniem, w możliwości organizacji edukacyjnej turystyki wodnej dla młodych ludzi i znalezieniu chętnych do niej - zarówno nauczycieli - przewodników jak i uczestników.

---

⁴ Skanalizowana kaskada górnej Wisły składa się ze stopni wodnych: Dwory, Smolice, Łączany, Kościuszkó, Dąbie, Przewóz oraz istniejących na nich śluz, z wyjątkiem jazu Łączany ze śluzą Borek Szlachecki.

⁵ Wyjątki stanowią: Płock, Dobrzyń nad Wisłą, Zarzeczewo nad Jez. Włocławskim, Tczew oraz Gdańsk.

EDUKACYJNA TURYSTYKA WODNA, ASPEKTY POZNAWCZE I WYCHOWAWCZE

Edukacyjna turystyka wodna nie jest w Polsce rozpowszechniona, ale notuje się jej pozytywne początki⁶. Turysta płynący Wisłą ma możliwość obserwacji i rejestrowania samej rzeki oraz różnorodności krajobrazów przyrodniczych i kulturowych na różnych jej odcinkach. Wisła i odsłaniające się na jej brzegach⁷ krajobrazy kulturowe miast, wsi, krajobrazy rolnicze, przemysłowe, ich różne komponenty (zamki, kościoły, rezydencje, obiekty przemysłowe, domy mieszkalne, chałupy, zabudowania gospodarcze, drogi prowadzące do przepraw, mosty, historyczne obiekty wojskowe, przystanie rzeczne, piaskarnie, obiekty gospodarki wodnej takie jak np.: wały przeciwpowodziowe, ostrogi, opaski, kierownice, przepompownie, śluzy, jazy, ujęcia wody, a także kolektory ścieków), pochodzące z różnych okresów historycznych i pełniące rozmaite funkcje, pozwalają na wielowątkową, interdyscyplinarną edukację. Według mnie powinna to być edukacja geograficzna, scalająca różne wątki i kwestie: geograficzne, historycznych, architektoniczne, antropologiczne, ekologiczne itp., odnoszące się zarówno do danego obszaru, jak też całej Polski. Umożliwiają one doświadczanie dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, co z punktu widzenia poznawczego oraz wychowawczego jest nie do przecenienia. Podczas spływu, jego uczestnicy mogą wyzwolić się z tzw. percepcji pustej, czyli „patrzenia” na rzekę i jej otoczenie jako jednolitą i mało istotną scenerię rejsu (Krzymowska-Kostrowicka, 1999) i przejść do percepcji ukierunkowanej - kształcenia umiejętności „czytania” krajobrazów kulturowych, w tym ich interpretacji.

PERCEPCJA KRAJOBRAZÓW Z RÓŻNYCH PERSPEKTYW

Wielofunkcyjne krajobrazy kulturowe dolin rzecznych można - płynąc rzeką, poznać w sposób ciągły, a nie punktowy. Ich specyficzny, pasmowy układ skłonił niektórych badaczy do określenia ich mianem „korytarzy nadrzecznych”, a tam, gdzie piętno na nich wywarła działalność związana z turystyką i rekreacją (ich infrastrukturą), nazwania ich korytarzami turystyczno rekreacyjnymi (Plit F., 2007). Obserwacji krajobrazów kulturowych można dokonywać z różnych perspektyw wysokościowych: poziomu lustra wody, brzegu rzeki, tarasów zalewowych,

---

⁶ Autorce znane są bezpłatne rejsy edukacyjne dla mieszkańców stolicy na Bielany organizowane w 2009 r. przez Fundację Ja Wisła w ramach projektu Biura Edukacji m.st. Warszawy oraz rejsy ornitologiczne (płatne) organizowane na odcinku warszawskiej Wisły w 2010 r. przez Zarząd Mienia m. st. Warszawy, przeznaczone głównie dla szkół. Od 2007 r. istnieje także prywatna, czarterowa żegluga pomiędzy miastami: Krakowem, Sandomierzem, Warszawą, Płockiem, Toruniem, Gdańskiem. W ofercie są także edukacyjne rejsy, a na pokładach statków – jachtów istnieją dostępne zbiory książek na temat Wisły oraz mijanych po drodze miast i miejscowości.

⁷ Prędkość płynięcia z prądem rzeki – zależnie od danego jej odcinka, rodzaju jednostki, potrzeb edukacyjnych wynosić może w przybliżeniu od 4 - 5 km/ godz. (kajaki, łodzie wiosłowe) oraz ok. 8 - 10 km/godz. w przypadku łodzi motorowych.

nadzalewowych, wałów przeciwpowodziowych oraz, na ogół z najbardziej rozległej perspektywy, górnej krawędzi zbocza doliny. Od miejsca obserwacji zależy zasięg obserwowanego obszaru i jego krajobrazów (ibidem). Turysta płynący Wisłą najczęściej ma możliwość obserwacji najniższej położonego obszaru w dolinie rzeki – jej koryta, ograniczonego brzegami, oraz czasami - wyższej partii dna doliny, ograniczonych zazwyczaj przestrzennie do obszarów międzywala. Z perspektywy rzeki obserwować można elementy krajobrazu kulturowego, które są często niewidoczne podczas badań prowadzonych z brzegów rzeki., np. kanałów burzowych, kolektorów ściekowych, główek ostróg itp. W niektórych miejscach, ze względu na istnienie tzw. okien krajobrazowych⁸, a także zróżnicowanej konfiguracji brzegów i skarp rzecznych – istnieją szanse penetracji wzrokowej większej przestrzeni. Na znacznych odcinkach Wisły obserwuje się „korytarze krajobrazowe”, które powstały w wyniku przekształcenia korytarzy przyrodniczych (ekologicznych) na skutek gospodarki m.in. wodnej m.in. regulacji rzeki, w tym budowy wałów przeciwpowodziowych (Plit J., 2003). Pas najniżej zlokalizowany, jest ograniczony wizualnie przez brzegi koryta rzeki, których granicę, podczas przepływu wód niskich i średnich, wyznaczają miejscami istniejące fragmenty łągów topolowo wierzbowych (roślinność potencjalna), częściej - zarośla wikliny w miejscach, gdzie potencjalnie mogą istnieć łągi topolowo wierzbowe. Powyżej występować mogą łągi jesionowo wiaźowe (Solon, 1999). Niektóre „okna krajobrazowe” otwierające się w zwartej roślinności brzegowej pozwalają na dostrzeżenie łąk i pastwisk. Szersze są perspektywy percepcji dokonywanej z poziomu obserwatora znajdującego się na brzegu rzeki, jej wałach, czy patrzącego na dolinę Wisły ze skarpy. Idąc prostopadle od brzegu rzeki przez dolinę, przecina się układy poszczególnych korytarzy krajobrazowych, a zatem łatwiej dostrzega ich zróżnicowanie w przekroju poprzecznym (Plit F., 2007).

RÓŻNORODNOŚĆ KRAJOBRAZÓW KULTUROWYCH NA SZLAKU WIŚLANYM

Sylwetki miast nadwiślańskich. Miasta nadwiślańskie czerpały korzyści materialne m.in. z handlu wiślanego i w ten sposób znacznie się bogaciły (Gierszewski, 1982). Następował ich rozwój: materialny i duchowy, przekładający się na genius loci, wyrażający się w ich niepowtarzalnym układzie, kolorycie i ulotnym „klimacie” – duchowości, wytworzonych na przestrzeni dziejów przez kolejne pokolenia mieszkańców. „Dolina rzeki stanowi rodzaj przekroju miasta, pokazującego zarówno fazy rozwoju, przemiany dziejowe, jak i wpływ na życie jego mieszkańców. jest więc naznaczona duchem czasu” (Pancewicz, 2004). Genius loci miast nadwiślańskich, a także i ich różnorodność są możliwe do wzrokowego ogarnięcia i uzmysłowienia m.in. poprzez percepcję sylwetek tych miast, widocznych z Wisły, która nadaje ich

---

⁸ Okno krajobrazowe to termin stosowany przez architektów krajobrazu.

panoramom stosowną głębię, tworzy ich pierwszy plan, nieobojętny w oglądzie krajobrazów kulturowych. Wisła wykorzystywana była zresztą w tym celu przez wielu malarzy (słynna panorama Warszawy z praskiego brzegu Wisły namalowana przez Canaletta w 1770 r.), twórców rycin i sztychów przedstawiających panoramy np. Krakowa, Zawichostu, Sandomierza, Kazimierza, Puław, Warszawy, Zakroczy-mia, Torunia itd.). Panoramy miast (patrz fot. 1c: panorama Sandomierza z poziomu Wisły) są „wyznacznikami krajobrazu miejskiego, identyfikatorami przestrzennymi, przekazywanymi miastu z pokolenia na pokolenie, są świadectwem historii, dziejów i rozwoju miasta nadrzecznego, dają poczucie trwałości kultury” (Pancewicz, 2004). Kolejnymi etapami percepcji (ukierunkowanej obserwacji) może być: dostrzeżenie dominant i wyróżników w panoramach, a dzięki temu - wydzielenie warstw historycznych, zlokalizowanie (rozpoznanie) różnych (być może wcześniej już poznanych) obiektów, stylów oraz szczegółów architektonicznych. Istotne jest także dostrzeganie tego, co tworzy warstwę sacrum (a także - piękno i harmonię sylwetek miast nadwiślańskich, jak również tego, co składa się na warstwę profanum miasta oraz co niszczy harmonię w przestrzeni, wprowadza weń dysonans i chaos. Obserwacje panoram miast mogą unaocznić ich zróżnicowanie, wynikające zarówno z położenia fizycznogeograficznego, jak i z ich wielkości, rangi, pełnionych funkcji, które warunkowały rozwój, układ przestrzenny, strukturę miasta, dominanty w krajobrazie. Edukacja może polegać m.in. na odszukaniu prawidłowości i różnic między nimi.

W miastach średniowiecznych dominantami krajobrazowymi były zamki⁹, kościoły, zespoły klasztorne¹⁰, ratusze, a subdominantami np. mury obronne. Niektóre z tych elementów (szczególnie ich wieże, dachy) są możliwe do zaobserwowania w panoramach miast widzianych z perspektywy Wisły np. w Krakowie (Tyniec – fot.1f), Zawichoście, Józefowie nad Wisłą, Piotrawinie, Janowcu nad Wisłą (fot. 1a), Kazimierzu Dolnym, Warszawie, Czerwińsku (fot.1b), Płocku, Toruniu, Grudziądzu, Nieszawie, Nowem, Gniewie, Tczewie stanowiąc najlepsze, edukacyjne ekspozycje w terenie. Panoramy niektórych miejscowości leżących kiedyś bezpośrednio nad Wisłą i możliwe do obserwacji z perspektywy rzeki, dziś są niewidoczne, na skutek zmian jej koryta i odsunięcia się rzeki od nich (np. w Solcu nad Wisłą, Czersku, Solcu Kujawskim, częściowo w Chełmnie, Świeciu nad Wisłą) jak też wskutek zarastania przez krzewy i drzewa brzegów i górnej krawędzi skarpy. Jeszcze w połowie XX wieku sytuacja ta była inna, ponieważ po II wojnie światowej były to obszary pozbawione drzew i krzewów, które wycięto, gdyż stanowiły materiał opałowy (patrz zdjęcia archiwalne z tego okresu, dotyczące np. Wisły w Warszawie).

---

⁹ Są to zamki zarówno królewskie, książęce i magnackie (np. Wawel, Zamek Dybowski w Toruniu) jak i pokrzyżackie (w Toruniu, Chełmnie, Grudziądzu, Nowem, Gniewie, Tczewie, Malborku).

¹⁰ Np. historyczne klasztory: benedyktynów w Tyńcu, kamedułów na Bielanych (Kraków i Warszawa) norbertanek w Krakowie, franciszkanów w Kazimierzu Dolnym, sakramentek na Nowym Mieście w Warszawie, salezjanów w Czerwińsku).

Nad Wisłą, na jej wysokich brzegach powstawały rezydencje królewskie (Niepołomice, Jazdów, Warszawa) oraz magnackie (np. Janowiec nad Wisłą, Puławy). Ich lokalizacje nie były przypadkowe także z reprezentacyjnego względu – dzięki położeniu blisko krawędzi skarpy, pałac, dwór były właściwie wyeksponowane - górowały one nad rzeką i jej doliną. Rezydencje znajdowały się również poza miastami, w majątkach ziemskich np. w Sartowicach poniżej Świecia.

Wraz z przemianami historycznymi i politycznymi zmieniały się dominanty w krajobrazie miast nadwiślańskich. Oprócz dawnych, powstały nowe, jak np.: bloki mieszkalne - wieżowce z tzw. wielkiej płyty, budowane w czasach PRL (widoczne z perspektywy rzeki np. w Puławach, Warszawie, Toruniu, Grudziądzu, Tczewie). Spowodowały one degradację wcześniejszych, harmonijnych krajobrazów kulturowych. W późniejszym okresie dominantami panoram stały się także np. biurowce oraz hotele, np. w Warszawie.

Płynąc Wisłą przez miasta nadwiślańskie odczytać można czy Wisła była (i jest) ich osią urbanistyczną (także - osią kompozycyjną), czy też rzeką, od której się one odwróciły.

Edukacyjny rejs Wisłą skłania do czytania krajobrazów nadwiślańskich w kontekście istnienia dawnych i obecnych związków miast z rzeką, chociażby na przykładzie obiektów, takich jak np. porty, stocznie, przystanie, nabrzeża. Trzeba zwrócić uwagę na ich lokalizację, obecny stan oraz wykorzystanie (np. przeszło 100 letniego Portu Czerniakowskiego w Warszawie, czy portu i stoczni w Płocku) aby ocenić owe związki. Wyróżnikiem, czy wręcz ikoną krajobrazów kulturowych niektórych miast nadwiślańskich są spichlerze (unikatowe gotyckie, obronne w Grudziądzu (fot. 1d) gotyckie i renesansowe w Toruniu, renesansowe w Sandomierzu i Kazimierzu, neorenesansowy w Nowym Dworze Mazowieckim, u ujścia Narwi; XVIII i XIX wieczne we Włocławku. Można pokusić się o zarejestrowanie ich lokalizacji względem rzeki, wielkości świadczącej o ilości dóbr w nich magazynowanych, a zatem szacunkowej wielkości obrotów handlowych, będących świadectwem znaczenia portu i miasta. Innym przykładem istnienia takich związków są ujęcia wody dla miast. Wisła służyła i służy w ten sposób np. Warszawie. Podczas niskich stanów wody odsłania się na siekierkowskim brzegu historyczne, XIX wieczne, lindeyowskie ujęcie wody dla stolicy. Podczas rejsu uczestnicy miną w nurcie rzeki unikatowe na skalę europejską ujęcie wody, studnię głębinową tzw. „Grubą Kaśkę”. Powyżej Mostu Śląsko-Dąbrowskiego, na prawym brzegu zaobserwują dawny budynek komory wodnej.¹¹ O dawnych i współczesnych związkach miast i ich mieszkańców z rzeką świadczą także bulwary nadwiślańskie, które były niegdyś salonami miast.¹² Niektóre z nich są częściowo zrewitalizowane (w Krakowie, Warszawie, Toruniu), inne właśnie podlegają temu zabiegowi (we Włocławku) lub na niego oczekują. Elementem łączącym strukturę przestrzenną

¹¹ Pobierano tu opłaty za przejazd mostem Ponińskiego, który zlokalizowany była przy obecnej ul. Kłopotowskiego, niegdyś ul. Brukowej.

¹² W 2007 r. wybudowano w Tczewie bulwar nadwiślański, dobrze świadczący o gospodarzach tego miasta.

miast nadwiślańskich są mosty. Międzynarodowym zabytkiem budownictwa wodnego jest most drogowy w Tczewie, tzw. most Lisewski (fot. 2e).¹³ Inne zabytkowe mosty wpisują się bądź w historyczną tkankę miast (np. Most im. J. Piłsudskiego w Krakowie, Most Księcia J. Poniatowskiego w Warszawie, Most im. E. Rydza - Śmigłego we Włocławku), bądź – w krajobrazy nadwiślańskie obszarów położonych poza miastami (np. zabytkowy most w Szczucinie). Istnieją też mosty z okresu PRL, w siermiężnej formie powiązanej często z „bylejakością” wykonania (np. Most Łazienkowski w Warszawie, mosty w Świeciu, w Kiezmorku itp.). W czasie płynięcia Wisłą poznać można mosty nowoczesne, reprezentujące najnowszą warstwę krajobrazów kulturowych (np. Most Kotlarski w Krakowie w kształcie ryby, elegancki most w Puławach (fot. 2f), mosty wantowe w Warszawie, Płocku, Gdańsku). Wszystkie, są przykładem sztuki inżynierskiej różnych epok technicznych, wyznacznikiem znaczenia przepraw, będących częścią sieci drogowej oraz znaczenia miast na szlakach handlowych. Oprócz przepraw mostowych istnieje też 16 przepraw promowych (fot. 2d: przeprawa w Nieszawie), w tym, powielających handlowe szlaki i przeprawy średniowieczne (Jureczko 1990). Uświadamiają one obserwatorowi różne sposoby i techniki wykorzystania nurtu rzeki oraz wynikające z tego rozmaite typy promów.

Płynąc Wisłą można zarejestrować przykłady krajobrazów przemysłowych; niektóre z nich nadal świadczą o degradacji brzegów rzeki (np. we Włocławku w miejscu dawnej fabryki celulozy), inne odcinki rzeki podlegają porządkowaniu i rewitalizacji. Jako przykłady przemysłowych, nadwiślańskich dominant krajobrazowych mogą służyć: Zakłady Chemiczne w Oświęcimiu, elektrociepłownię: Łęg w Krakowie, Siekierki i Żerań w Warszawie, elektrownie: Skawina, Połaniec (fot. 2b) oraz Kozienice, zakłady azotowe Anwil we Włocławku.

Kolejnymi elementami różnicującymi nadwiślańskie krajobrazy kulturowe są fortyfikacje i twierdze, których pewne fragmenty widoczne są z perspektywy rzeki (np. w Dęblinie, Warszawie, Modlinie (u ujścia Narwi), w Grudziądzu).

Krajobrazy wiejskie. Krajobrazy miejskie powyżej opisane stanowią mniejszość w porównaniu z istniejącymi w dolinie Wisły i w najbliższym jej sąsiedztwie krajobrazami wiejskimi.

Rozprzestrzenianie się osadnictwa wzdłuż Wisły, w tym, osadnictwa niemieckiego i holenderskiego, w okresie od XVIII do początku XX w. (Szałygin, 2004; www.holland.org.pl, patrz też: B. Prus „Placówka”), powodowało przenoszenie różnych wzorców gospodarowania (Klim, 2005). W odniesieniu do osadnictwa holenderskiego, powstawały nadrzeczne krajobrazy kulturowe, świadczące o doskonałej koegzystencji człowieka i środowiska, rozumnej, tradycyjnej gospodarce rolnej w dolinie Wisły. Obecnie, pomimo całkowitego „zatarcia” owych krajobrazów rolniczych na skutek przemian historycznych i politycznych, istnieją jeszcze nieliczne ślady po tym osadnictwie w postaci obiektów lub miejsc zarysowanych w krajobrazie

---

¹³ Był on pierwszym w Europie ażurowym mostem rurowym o dużej rozpiętości (przez całą dolinę Wisły).

(terp, domów, zabudowań gospodarczych, cmentarzy) np. w Kotlinie Warszawskiej¹⁴ (Szałygin, 2004), na Żuławach Wiślanych (Nowy Dwór Gdański, Drewnica), czy też w Dolinie Dolnej Wisły (np. Chrystkowo, Mątaawy).

Drzewami symbolami nadwiślańskich krajobrazów kulturowych są wierzby i topole, rosnące często nad samą wodą. Ogławiane co roku, na wiosnę wierzby są symbolem odradzania się życia. Ich drewno służyło jako opał, gałęzie - witki zaś – jako surowiec do wyplatania płotów, koszy, wirażek (wierszy) do połowu ryb itp. Topole sadzone szeregowo w gospodarstwach „oleńderskich” służyły jako zapory przeciwwietrzne.

Nadwiślańskie wsie związane były „organicznie” z Wisłą, niektóre pozostały nadal. Męcierz koło Kazimierza Dolnego, był wsią z tradycjami przewoźnickimi, podobnie jak Kłudzie koło Solca nad Wisłą, a wsie Basonia i Wałowice (woj. lubelskie – Małopolski Przełom Wisły) słynęły ze szkutnictwa wiślanego, zaś Murzynowo koło Płocka – z rybactwa. Nadwiślańskie wsie, oprócz istnienia tradycyjnej gospodarki rolnej zwracały się ku rzece, która była drugą żywicielką. We wsiach Kaliszany, Łopoczno, Kolczyn w Małopolskim Przełomie Wisły, gospodarstwa zlokalizowane są wzdłuż rzeki na prawym, dość wysokim brzegu Wisły, a od niemal każdego z nich biegnie ostro w dół ścieżka ku Wiśle, gdzie na brzegu są przycumowane łodzie. Znane są też przykłady widocznych z Wisły kościołów, np. w Uściu Solnym u ujścia Raby do Wisły, gdzie uwagę zwraca orientacja wejścia kościoła, zwróconego nie w stronę rynku, jak to zazwyczaj bywa, ale w stronę rzeki. Zaprasza ono w ten sposób płynących rzeką do wejścia do środka, zadumania, modlitwy, dziękczynienia. Przykładowym, tradycyjnym nadwiślańskim kościołem rybackim był także kościół w Rokiciu nad obecnym Jeziorem Włocławskim.

Obszary sąsiadujące z Wisłą były często dawniej zajęte pod plantacje wikliny, służącej jako faszyna do regulacji rzeki oraz w celach plecionkarskich (Kłodnicki 2009). Obecnie sporadycznie zobaczymy je np. w Chrystkowie, Opaleniach, Małym i Dużym Wiośle w Dolinie Dolnej Wisły.

Z doliną Wisły tradycyjnie związane są sady, widoczne z perspektywy rzeki np. na lubelskim brzegu Wisły (okolice Annapola, Józefowa nad Wisłą, Piotrawina, Kazimierza Dolnego oraz plantacje chmielu). Widoczne są także niwy polne zajęte pod uprawę głównie zbóż. Zaobserwować można również na odcinku górnej Wisły oraz w Małopolskim Przełomie Wisły łąki i pastwiska w sąsiedztwie rzeki, związane z wypasem bydła, dla którego rzeka stanowi naturalne poidło, a także ochłodę w upalne dni. Istnieje też jeszcze na wiślanych kępach na Wiśle środkowej wypas koni – stanowiąc ginący już, żywy element krajobrazów rolniczych występujących niegdyś powszechnie w dolinie Wisły (fot.1e). Powyżej Kazimierza Dolnego świadczy o takim użytkowaniu nazwa wiślanej kępy – Krowia Wyspa, która jest obecnie rezerwatem przyrody i na której nie wypasa się już bydła. Z wypasaniem bydła na

---

¹⁴ Są to np. miejscowości: Kromnów, Leoncin, Kazuń Nowy (dawniej: Kazuń Niemiecki) Wilków Niemiecki (dziś Wilków nad Wisłą), Miszory, Piaski Duchowne, Nowe Grochale i in.; patrz także: wystawa P. Matwiejczuka w Muzeum Etnograficznym w Warszawie pt. *Bobry Pana Boga. Zapomniany świat Oleńdrów*.

obu brzegach środkowej Wisły związane były szerokie, płaskodenne krypy – łodzie przystosowane do przewozu zwierząt przez rzekę (jedna z nich znajduje się w skansenie w Janowcu, inna – odtworzona na jej podstawie przez sztukników z Basonii i Wałowic znajduje się obecnie w Porcie Czerniakowskim, służąc w 2009 r. jako krypa edukacyjna, w rejsach między Warszawą a Bielanami, dla przypomnienia dawniejszych tradycji weekendowych warszawiaków w powiązaniu z poznawaniem przez nich wartości kulturowych tego odcinka Wisły.¹⁵ Często spotyka się jeszcze na Wiśle tradycyjne łodzie, tzw. baty (fot. 2c).

Turysta, płynąc środkową Wisłą, ma do czynienia głównie z krajobrazami naturalnymi oraz seminaturalnymi, gdy znajdzie się natomiast na tarasach zalewowych oraz nadzalewowych - z krajobrazami kulturowymi tradycyjnymi, miejscami zaś rolniczymi nowoczesnymi oraz punktowo, z krajobrazami kulturowymi historycznymi, a także zurbanizowanymi (Pawłowski, 2008).

Komponentami nadwiślańskich krajobrazów kulturowych są elementy regulacji koryta rzeki. Na całym szlaku żeglownym Wisły szczególnie liczne są ostrogi. Do ich budowy, w różnych odcinkach rzeki, zastosowano rozmaite materiały (beton, narzut kamienny, faszynę). Ostrogi kamienno – faszynowe zarośnięte po latach wikliną i innymi roślinami, wyglądają obecnie tak, jakby były brzegami naturalnymi, „półwyspami” wchodzącymi w nurt rzeki, dlatego też często błędnie mówi się o Wiśle, jako rzece „dzikiej i nieuregulowanej”. Innymi elementami regulacji towarzyszącymi rzece wzdłuż niemal całego jej biegu są wały przeciwpowodziowe. Pod względem zróżnicowania gospodarki wodnej na Wiśle obserwator płynący Wisłą zauważy jej generalną trójdzielność. Górna Wisła jest skanalizowana, istnieje tu 6 stopni wodnych, śluzy, nabrzeża przeładunkowe (a także liczne żwirownie i piaskarnie), jest ona łatwa i atrakcyjna pod względem turystyki wodnej. Środkowa Wisła, częściowo uregulowana, ale z zastosowaniem tzw. miękkiej regulacji, jest rzeką dziczą¹⁶, przez to atrakcyjną pod względem przyrodniczym oraz atrakcyjną, ale trudną pod względem turystycznym. Dolna Wisła jest dużą, uregulowaną rzeką dostępną dla żeglugi, z istniejącymi na niej zabytkowymi śluzami, strategicznymi z punktu widzenia Żuław (Biała Góra, Piekło, Opalenie) oraz Gdańska (zabytkowa grodzia: Gdańska Głowa i śluza w Przegalinie (fot. 2a).

Wreszcie - różnorodność krajobrazów kulturowych tworzą istniejące na brzegach Wisły, szczególnie na odcinku jej Małopolskiego Przełomu nieczynne już kamieniołomy wapieni (np. w Piotrawinie, Kazimierzu nad Wisłą, oraz w Nasiłowie).

---

¹⁵ Działalność ta jest związana z projektami edukacyjnymi Fundacji Ja Wisła (www.jawisla.pl).

¹⁶ Rzeka roztokowa, wysokoenergetyczna, z licznymi kępami, odsypami, warkoczowymi korytami, powstała na skutek antropogenicznej działalności człowieka uniemożliwiającej jej swobodne meandrowanie po dolinie.

a

b

c

d

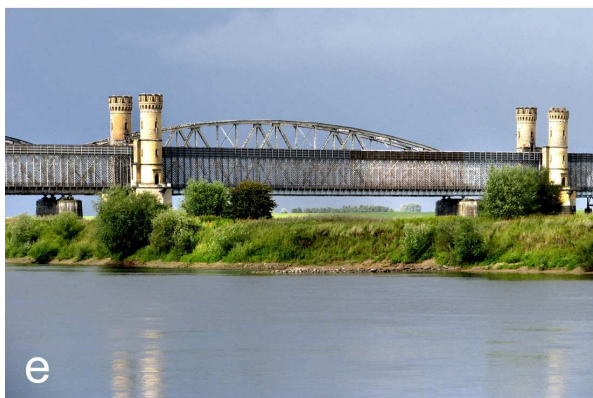
e

f

Fot. 1. Przykłady historycznych elementów krajobrazów kulturowych postrzeganych z perspektywy rzeki Wisły: sylwetki miast, klasztorów, zamków, spichlerzy (objaśnienia w tekście) (fot. J. Angiel)

Photo 1. Examples of historic elements of cultural landscapes perceived from the perspective of the Vistula: silhouettes of cities, monasteries, castles and granaries (explanations in the text) (photo by J. Angiel).

Fot. 2. Przykłady współczesnych elementów krajobrazów kulturowych postrzeganych z perspektywy rzeki Wisły: obiekty przemysłowe, hydrotechniczne, komunikacyjne (objaśnienia w tekście) (fot. J. Angiel).

Photo 2. Examples of contemporary elements of cultural landscapes perceived from the perspective of the Vistula: industrial, hydrotechnical and communications objects (explanations in the text) (photo by J. Angiel).

Powstaje na koniec pytanie: czy edukacji na temat krajobrazów kulturowych, prowadzonej wzdłuż Wisły, jako elementu turystyki wodnej, nie jest prościej (wygodniej, taniej) zastąpić edukacją w sali, z wykorzystaniem odpowiednich zdjęć, sztychów, gotowych tekstów? Z punktu widzenia celów poznawczych i wychowawczych edukacja, podczas której uczestnicy mają bezpośredni kontakt z poznawanymi obiektami (a nie ich „obrazkami” czy też opisami z drugiej ręki) – widzą je w szerszym kontekście środowiska geograficznego, w które są one kulturowo wpisane – jest edukacją najskuteczniejszą, całościową: kognitywną i afektywną.

ZAKOŃCZENIE I WNIOSKI

Obserwacja krajobrazów kulturowych z linii nurtu rzeki pozwala na spojrzenie odmienne od innych perspektyw, czasem zaskakujące - dostrzec można wówczas te ich elementy, które są niewidoczne z innych miejsc, np. z tras samochodowych, czy rowerowych. Są to np. rozmaite urządzenia hydrotechniczne (śluzy), znaki nawigacyjne, tablice kilometrażowe, kolektory ścieków, wiaty i „schronienia” budowane przez wędkarzy itp.).

Wisła, szczególnie jej odcinek środkowy, nie jest łatwym szlakiem dla turystów wodnych, jednakże możliwość poznania wartości i dużego zróżnicowania krajobrazów, rekompensują napotkane trudności i niedogodności. W odcinku tym polegają one na braku infrastruktury turystycznej, a sama rzeka przynosi co dnia inne „niespodzianki”, jeśli chodzi np. o dynamikę osadów korytowych, a co za tym idzie: przy niskich stanach wody – liczne mielizny, przy wysokich zalewanie ostróg, które stają się wówczas niebezpieczne. Na niektórych odcinkach ma się do czynienia z nie oznakowaniem szlaku, ze względu na jego zniszczenie (takie sytuacje zdarzają się na Wiśle środkowej) lub z innych względów. Autorka spotkała się też kilkakrotnie z nieoznakowanym odcinkiem od Góry Kalwarii do Warszawy.

Edukacyjne rejsy mogą unaocznić i uzmysłwić, że Wisła jest mocno zróżnicowana nie tylko hydrograficznie w trzech odcinkach: górnym, środkowym, dolnym, ale przede wszystkim z punktu widzenia krajobrazów kulturowych. Obecnie widoczne nadwiślańskie krajobrazy są odbiciem różnorodnej działalności ludzi mieszkających nad rzeką – dawniej i obecnie oraz ich stosunku do rzeki i związku z rzeką.

Edukacja prowadzona „z Wisły” na temat Wisły, jej doliny i najbliższego ich sąsiedztwa jako przestrzeni kulturowej może stać się zarówno wyzwaniem jak i szansą dla turystyki wodnej wykorzystywanej również w edukacji szkolnej (Angiel 2007a, 2007b). Edukacyjne rejsy turystyczne na Wiśle są według autorki możliwe dla uczniów na wszystkich etapach kształcenia - jest to tylko kwestia odpowiedniej jednostki pływającej, odpowiedzialnej kadry i bezpieczeństwa dzieci. Wisła jest pod

tym względem atrakcyjna także dla edukacji harcerzy (szczególnie: drużyn wodniackich)¹⁷.

Trudno jest wydzielić na Wiśle odcinki „wskazane” dla poszczególnych grup wiekowych, czy też wyodrębnić odcinki, na których będzie dokonywana obserwacja monotematyczna: procesów rzecznych, czy obiektów kulturowych. Na każdym z trzech odcinków Wisły znajdziemy wielkie bogactwo krajobrazów kulturowych i ich elementów: panoram miast, pojedynczych obiektów – dominant w krajobrazie, obiektów związanych z gospodarką wodną, komunikacją lądową, kompozycji przyrodniczo architektonicznych, przyrodniczo technicznych, krajobrazów rolniczych, przemysłowych. Autorka celowo nie podejmuje w tym artykule zasufladkowania obserwowanych podczas rejsu krajobrazów, zjawisk i procesów, nie chce ich zamknąć w tabelkę edukacyjną, w której nauczyciel geografii miałby je wyliczone i opisane (takie informacje znajdzie on w przewodnikach turystycznych, geologicznych, opisach szlaku wodnego Wisły itp.; patrz: materiały inne). Na tym polega urok edukacji i samo edukacji podczas wiślanego rejsu edukacyjnego: poszukującej, zaskakującej, nieszablonowej, odkrywczej, a przez to niezapomnianej i dla uczniów, i dla nauczycieli. Jaki z tego płynie wniosek? Doświadczyć tego sama i sam.

LITERATURA

- Angiel J., 2007a: Postrzeganie rzeki Wisły jako elementu krajobrazu miasta i jego znaczenie w edukacji geograficznej [w:] *Percepcja współczesnej przestrzeni miejskiej*, red. M. Madurowicz, WGSiR UW, Warszawa.
- Angiel J., 2007b: Postrzeganie rzeki Wisły jako wartości przyrodniczej i kulturowej w aspekcie edukacji geograficznej [w:], *Doliny rzeczne. Przyroda – Krajobraz – Człowiek*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 7, Sosnowiec.
- Angiel J., 2009: Rzeka Wisła jako wartość przyrodnicza i kulturowa i brak jej wykorzystania w turystyce, *Zeszyty Naukowe Szkoły Wyższej Przymierza Rodzin, Seria Geograficzno – Turystyczna*, nr 2; zeszyt 2, ss. 9 – 29.
- Gierszewski S., 1982: *Wisła w dziejach Polski*, Wyd. Morskie, Gdańsk.
- Gonia R., Bykowski W. (red.), 2006: *Odkryj Dolinę Dolnej Wisły*. Towarzystwo Przyjaciół Dolnej Wisły, Apeiron, Gruczno.
- Historyczne mosty w Tczewie*, Politechnika Gdańska, Tczew, 2002.
- Jureczko A., 1990: Średniowieczne mosty i przewozy na górnej Wiśle (na wschód od Krakowa) [w:] *Wisła w dziejach i kulturze Polsk*, tom: *Studia i materiały z dziejów osadnictwa i gospodarki górnej Wisły w okresie przedrozbiorowym*, Wyd. UW, Warszawa
- Kondracki J., 2000: *Geografia regionalna Polski*, PWN, Warszawa.
- Klim R., 2005, *Osadnictwo holenderskie w Dolinie Dolnej Wisły*, Bydgoszcz.

---

¹⁷ Na odcinku od Kozienic do Włocławka autorce w jej rejsie badawczym towarzyszyła grupa 35 harcerzy z Rudy Śląskiej wraz z odpowiedzialną kadrą instruktorską; harcerze płynęli na przystosowanych do tego celu sześciu łodziach wiosłowych.

- Kłodnicki Z., (red.), 2009: Plecionkarskim szlakiem Wisły, Stow. Serfenta, Cieszyn.
- Kolago C., 1967: Z biegiem Wisły. Przewodnik geologiczno – krajoznawczy, Wydawnictwa Geologiczne, Warszawa.
- Krzymowska–Kostrowicka A., 1999: Przyrodniczo-kulturowa percepcja rzek ze szczególnym uwzględnieniem turystyki i rekreacji [w:] Rzeki. Kultura – cywilizacja - historia, t. 8. red. J. Kułtuniak, Wyd. Śląsk, Katowice ss. 141 – 153.
- Kuczkowski W., 2008: Przewodnik Wisła. Monografia turystyczno-krajoznawcza, KZGW, Warszawa.
- Nasiadka M., 2010: Małopolski Przełom Wisły. Przewodnik, Oficyna Wydawnicza Rewasz, Pruszków.
- Pancewicz A., 2004: Rzeka w krajobrazie miasta, Wyd. Politechniki Śląskiej, Gliwice.
- Pawłowski A., 2008: Kształtowanie się krajobrazu kulturowego w dolinie Wisły Środkowej między Zawichostem a Puławami, praca doktorska, UMCS, Lublin.
- Plit F., Korytarze krajobrazów turystycznych w dolinach rzecznych [w:] Doliny rzeczne. Przyroda – krajobrazy-człowiek, Prace KKK, t. VII, Sosnowiec.
- Plit J., 2003: Wały przeciwpowodziowe – antropogeniczny element krajobrazu [w:] Woda w przestrzeni przyrodniczej i kulturowej, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, t. II, Sosnowiec, ss.171 – 178.
- Piskozub A., red., 1982: Wisła. Monografia rzeki, Wyd. Komunikacji i Łączności, Warszawa.
- Richling A., Ostaszewska K., 2005: Geografia fizyczna Polski, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Solon J., 1999: Ekologiczno – krajobrazowe zróżnicowanie dolin dużych rzek [w:] Rzeki. Kultura – cywilizacja - historia, t. 8. red. J. Kułtuniak, Wyd. Śląsk, Katowice ss.179 197.
- Szałygin J., 2004: Katalog zabytków osadnictwa holenderskiego na Mazowszu, DiG, Warszawa.
- Strony internetowe*
- Projekty edukacyjne związane z Wisłą: www.jawisla.pl (10.12.2010)
- Katalog zabytków osadnictwa holenderskiego w Polsce www.holland.org.pl (10.12.2010)
- Prywatna żegluga na Wiśle, w tym dotycząca edukacji: www.zeglugaWisla.pl (10.12.2010)